

VILÁGOSSÁG

bölcsészeti-akadémiai folyóirat

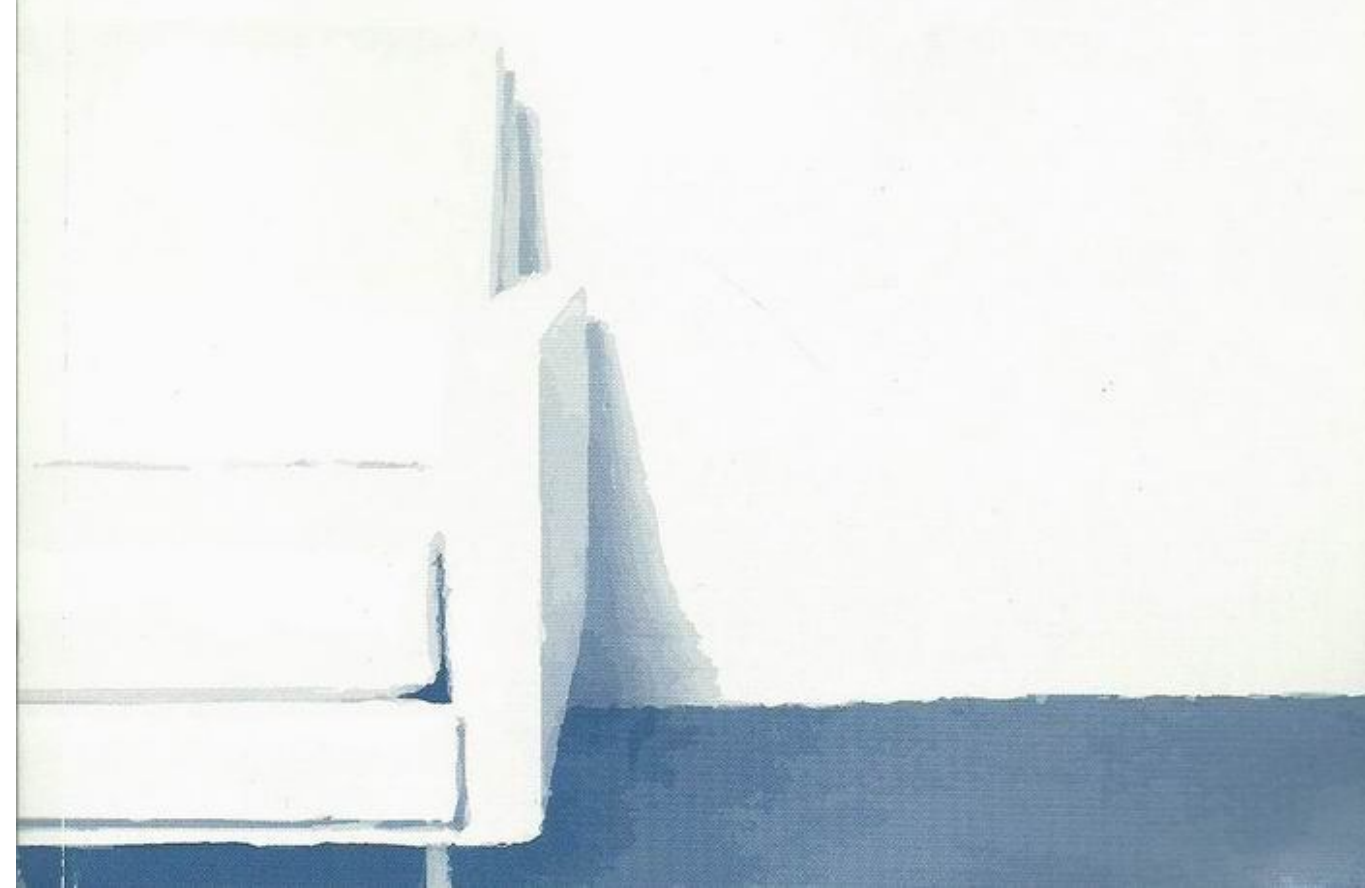
XLVI. évfolyam

2005/7–8.

*A. Gergely András, Becze Szabolcs,
Frida Balázs, Gantner Brigitta Eszter,
Haraszi Anna, Heltai Gyöngyi,
R. Nagy József, Tesfay Sába,
Török Ágnes, Udvarhelyi Éva Tessa*

Beszélgetés Kepes Andrással

■ Kulturális antropológia – irányzatok,
iskolák, viták

R. Nagy József

Munkássá válni – munkásnak maradni

Kulturális antropológiai kutatás

Északkelet-Magyarország munkáskolóniáiban

A magyar munkássággal foglalkozó irodalom mind abszolút értékeit, időállóságát, mind műfaját tekintve rendkívül heterogén. Éppúgy helyet kapnak benne jó szándékú, népnevelői elhatározásoktól motivált üzemi vezetők írásai mint értékes szépirodalmi alkotások, a csupán táblázatokból álló statisztikák, a munkásokat pro és kontra elítélő vagy magasztaló, agitatív filippikák, mint a mai tudományos igényeknek is megfelelő néprajzi, szociológiai, kulturális antropológiai elemzések, vagy csupán adatközlések. A fellelhető szöveganyag sajnálatos módon nem túl bő, főleg akkor nem tűnik annak, ha összehasonlítjuk más „alárendelt osztályokról” – a kispolgári réteg tagjairól: iparosokról, kereskedőkről, illetve minden tekintetben kiemelten a magyar parasztságról – született írások mennyiségével, s nem utolsósorban tartalmi kvalitásaival is.

A rendszerváltozást követően alapvető változások következtek be a munkások osztálytársadalmi, ezen belül társadalomtudományi megítélésében. Különösen érvényes ez a tradicionálisan munkásrégióknak tekinthető észak-magyarországi térségre. Jellemző ezekre a változásokra az empirikus kultúratudományok elfordulása, a téma szalonképtelenné válása, peremre kerülése, illetve az általánosságban megmutató érdektelenség.

Nem segítette a tárgykör kellő helyi érteken való kezelését az államszocializmus helytelen munkásszemlélete sem, mely inkább ártott a további kutatásoknak, mintsem hasznára vált volna. Hiszen az a végletesen ideológiai gyökerű szemlélet, amely megelégedett egy vázlatos, gyakran a felszínen megrekedt munkásképnél, nem is ösztönözte mélyebb összefüggések feltárására a társadalomkutatókat. Mindemellet le is zárta a kutatás útját a más szemléletű, komplex módszerekkel dolgozó, árnyaltabb összképet felvázoló programok elől. Ehhez hozzáadódott az is, hogy a munkásokkal foglalkozó kutató saját tudományos miliójében az államhatalom behódoltjának minősült, s ezért nem is szívesen vállalta e munkálatok elkezdését, kidolgozását.

A rendszerváltozás paradox módon a témakör kutatásának többet ártott, mint használt. Az addig folyó sematikus, ideologikus munkák is abbamaradtak, helyettük viszont nem következett semmi. Űr támadt, ráadásul éppen akkor, amikor alapjaiban átértékelődött a régióbeli munkásság szerepe, megítélése, megváltozott önképe, önbecsülése. A hagyományos munkáséletmód, az ezt kísérő tárgyi és kulturális környezet is behódolt a globalitás erőszakának. Pontosan ez az az időszak, amikor akár értékmentő, akár alkalmazott társadalomtudományi cézzel a legnagyobb szükség mutatkozik empirikus kutatások folytatására.

Még sürgetőbbnek tűnik a dolog, ha tudománytörténeti összevetést, kitekintést végzünk a környező, elsősorban nyugati, illetve észak-európai országokkal kapcsolatban, hiszen a téma ott most reneszánszát éli, sorra jelennek meg neves társadalomkutatók tollaiból alapműnek számító publikációk, egyre-másra rendeznek nemzetközi konferenciákat.

Terveim szerint igyekeztem egy kulturálisan lehatárolt területen belül – Északkelet-Magyarországon, csak említés szintjén: Lyukóbánya, Pereces, Rudolftelep, Kurityán, Rudabánya, Ormosbánya, Borsodnádásd, Edelény – vizsgálni az úgynevezett kolóniákban, gyarmatokban letelepedett munkások *életmódját*, mind a mára már feloldódó hagyományában, mind változásában. Fontosnak tartom kiemelni, hogy vizsgálatom kizárólag a kistelepülési, kolonizált munkásságra vonatkozik. Elsősorban azért, mert a csoportos munkáslakhelyek fokozottan és hatványozottan magukon viselik az általános munkáséletmód jellemzőit, másrészt mert azokban még mindig fellelhetők azon egyéni és kollektív *hagyományok*, amelyek a szórványban vagy a fővárosban élő munkásságnál már véglegesen eltűntek.

Ugyancsak meghatározóak voltak a nagyvárosi munkásságtól eltérő sajátosságok is. Az, hogy alapvetően más a lakáskérdés; városias a környezet, de nem városi az élet; hogy mindenütt jelen lévő a nagyvárosokban szinte nyomokban sem felfedezhető kétlakiság; a munkásság természeti környezet közvetlen közelében él, s ennek köszönhetően más a térszemlélete; mások a találkozási pontjai más társadalmi osztályrétegekkel. S természetesen az sem elhanyagolható tényező, hogy e települések vizsgálata eleddig – jellemzően még a szocialista időszakra is – erős hiátusokkal küszködik.

A kutatás várható céljának azt szántam, hogy adalékokkal szolgálhatok egy árnyaltabb munkáskép kialakításához, hozzájárulhatok a tárgykörben további kutatások elindulásához, s talán a vizsgált közösségek jobb önmegismeréséhez s -becsüléséhez is. Ennek a kutatómunkának az egyik állomásáról, történeti résztémájának kidolgozásáról kíván jelen dolgozat számot adni.

KI A MUNKÁS?

„A bányász nem is igazi férfi, mer' alúró túrja azt a földet, amit mink felürö...” (1920, földműves, Teresztenye)

A munka a latin *labour* kifejezésből származik, melynek jelentése fáradozás, csapás, kín, baj. Az elnevezés ilyenféle értelmezése minden bizonnyal a fizikai erőkifejtés közben megtapasztalt érzésekre utal (HUSZÁR 1983, 23). A munkásság mai értelemben használatos fogalma nyelvújításbeli képződmény a nagyon régi, szláv eredetű *munka* szóból, amely eredetileg szenvedést, gyötrelmet jelentett.

Annak ellenére, hogy a munkásság definiálása nem tartozik a tudományos élet leg-problematikusabb területeihez, a meghatározáshoz használható kritériumok sok szempontból képlékenyek. Általános értelemben azok a munkabéért tevékenykedő fizikai dolgozók tekinthetők munkásnak, akik kiemelten az ipar valamely ágához s ezzel a legfejlettebb termelési eszközökhöz kapcsolódnak. Emellett csoportosan, építészeti lehatárolt, általában zárt helyen, üzemekben végzik munkájukat, s városi vagy városias, de mindenképpen koncentrált környezetben laknak – s zömében a munkásosztályhoz tartoznak (BLASKOVITS–ILLÉS 1973, 244). Az, hogy ki tartozik a munkásság körébe, elsősorban *kulturális*, másodsorban *politikai*, harmadsorban *gazdasági* jellemzőkkel írható le. „Osztályról úgy szerzünk tudomást, hogy az emberek osztály módjára viselkednek” – fogalmazza meg a következő fontos definiáló tényezőt E. P. Thompson, a munkásosztály nemzetközi szinten is elismert kutatója (idézi GYÁNI 1984, 83).

„A régi rendszer felbecsülte őket. Megkülönböztették őket, bérből, fizetésből élnek. A parasztok saját földjükből, nem fizetésből élnek, mint a munkások. De ma már ezt nem lehet szétválasztani. Ma már mindenki munkásnak tekinthető, aki dolgozik és fizetést kap. Az életmód sem annyira jellemző és elkülönülő, mint régen [...]” (1928, bányász-pedagógus, Rudabánya)

Munkásdefiníció alkotásakor kézenfekvő, hogy összehasonlításból szülessen, a munkássághoz legközelebb álló társadalmi osztály, a parasztsággal való összehasonlításból. Paul Lafargue a munkást a paraszttól a természeti erővel való kapcsolata alapján különböztette meg. Eszerint a munkás életmódja kivonja őt a természeti környezet befolyása alól, s munkája közben „szörnyű erővel hozza kapcsolatba [...] melyeket a paraszt nem ismer [...]” (LAFARGUE 1971, 214). A marxista ideológia szerint csak a fizikai munkát végző bérmunkások tekinthetők munkásnak. Külön kitétel, hogy ezek a dolgozók nem rendelkeznek a csere és a termelés eszközeivel, kizárólag a munkaerejük eladásából élnek, munkájuk áruban, anyagi gazdagságban realizálódik, s mivel érték többet termelnek munkaadójuknak, általuk kizsákmányoltak (BLASKOVITS–ILLÉS 1973, 246–247).

„Az ipari dolgozó nem kapál, csak ennyi a különbség paraszt és munkás között.” (1934, vājār, Rudolftelep)

„Sokan irigyelték a bányászokat, mégiscsak megkülönböztetés volt számukra. Mondták a parasztok, hogy a bányászok sokat keresnek, hát mi meg mondjuk, hogy gyere csak te ide! Mindenki mindennap az életével játszott. Mondták, hogy ha ablak lesz majd rajta, akkor mennek. Ilyen hangok elhangzottak [...]” (1933, lakatos, Edelény)

Legalább ilyen fontos a munkásság gazdasági, iparpolitikai szempontok alapján történő megkülönböztetése. Rejtő Sándor iparfelügyelő 1888-as jelentésében definiálni próbálja a munkás, szóhasználatában a „gyári munkás” fogalmát. „Az iparhatóságok a gyári munkást azonosították a képesítéshez kötött ipar segédjével, illetőleg csak oly munkást ismertek el gyári munkásnak, aki több évi gyakorlatot igénylő munkát szokott végezni, holott gyári munkás mindaz, aki a gép mellett dolgozik, avagy ki valamely gyári munkával állandóbban foglalkozik. A munkás kora és neme tekintetbe nem jő, s így nők s 15 éven aluliak is lehetnek gyári munkások.” (REJTŐ 1974, 38.) Földes György történész annak ellenére, hogy a hivatalos statisztikák a 20 főnél nagyobb létszámmal dolgozó műhelyeket már ipari üzemnek számítják, a „gyári”, azaz a közgondolkodás szerinti „igazi” ipari munkásság meghatározásakor a választóvonalat a gépek nagyfokú használatánál, illetve a százas nagyságrendnél magasabb munkáslétszámnál húzza meg (FÖLDES 1980, 309).

A gazdasági és termelési ismérvek mellett több meghatározás is a gondolati jellegzetességekre helyezi a hangsúlyt. Erdei Ferenc az 1943-as szárszói *Magyar Élet-tábor* konferenciáján elhangzott beszédében a munkásosztályt a polgári társadalom olyan képződményeként kezeli, amely politikai törekvéseiben egy polgári társadalmon túli világot képvisel. Mindezt kiegészítve azzal, hogy az utóbbi évek – az 1940-es évek – munkásai már nem ezt az „iskolát járók” (ERDEI 1987, 39–40). Rézler Gyula, a két világháború közötti munkáskutatások legkiemelkedőbb alakja a lelki beállítódások alapján határozza meg, ki is a munkás. „A munkásosztályhoz való tartozást az illető egyén lelkisége és az ebből adódó osztályöntudata dönti el. [...] Ez a jegy: a *munkáslelkiség*. [...] Talán a társadalom egy részét sem érik annyira azonos hatások, talán egy társadalmi csoport egyedei sincsenek oly mértékben egymás kölcsönhatása alatt, mint az ipari munkásság, mely nagy tömegekben egymás mellett él és dolgozik.” (RÉZLER 1940, 11.)

„Egy időbe ide betelepültek a nyírségi emberek. A tírják népség nem volt olyan vallásos népség. Amikor idejött, lakni kellett, elengedte magát. [...] ő még életében nagyobb pénzt, mint 50 forint nem látott. Amikor megkapta az első fizetést, kétezer valahány száz forint fizetést kapott. Akkor megkérdezte, hova tegye ezt a rengeteg pénzt? Most gondolj bele, kérlek, hogy az ilyen ember törődik a vallással, amikor pénzt lát? Dehogy törődik, előbb a bolt, előbb a kocsmá kérlek, milyen a magyar ember? Szeret jót enni, de sokat, szeret jót inni, de sokat. No ezek is úgy voltak vele. Amikor megvolt a fizetés, akkor a nagy kosár tele itallal, ennivalóval, mindennel. S elfeledkeztek a vallási dolgokról. A munkahely hozta azt, hogy visszafejlődött a vallásosság.” (1927, bányász, Rudolftelep)

A „munkáslelkiség” meghatározásakor az egyik legjellemzőbb tényező a munkás géppel való kapcsolata, a másik fontos tényező a társas munka. A gyáripari rendszerű termelés alapvető fontosságúvá teszi a munkafolyamatok kollektív végzését. A munkás tehát kénytelen érezni a társaira való utaltságot s azt, hogy önmagában keveset ér. A hasonló körülmények között végzett hasonló munka következtében eljutnak azonos érdekeik, problémáik észleléséhez és kollektív tudatosításáig (RÉZLER 1940, 12–13). Harmadik fontos tényező a városias környezetben való élet. Ezek a „passzív” tényezők kiegészülnek „aktív” tényezőkkel is, mint a munkásöntudat, az átlagnál magasabb műveltség s végül a legjellemzőbb: az „intenzív szervezkedési hajlam” (RÉZLER 1943, 21). A munkást – Rézler Gyula szerint – az ipari munkássághoz való tartozás büszkévé teszi, ahhoz ragaszkodik. Másrészt, ha betanított munkásokról van szó, tovább erősíti e ragaszkodást a szakmához kötöttség is. Más munkahelyen újból csak segédmunkát tudna vállalni, hiszen betanítása csak egy szakmára, egy munkahelyre vonatkozik, tehát „igyekszik érzésileg és észjárásilag beilleszkedni” ebbe a társadalmi keretbe (uo.).

„A fiam azért lett bányász, mert én is az voltam, meg az apósom is bányász. Én egy bányászdinasztiába nősültem bele. Az apósom a gyerekkorától kezdve bányász volt, a fiaim, a két nagyfiam is a bányában dolgoztak. Apáról fiúra szállt. Jó megélhetés volt a bányá, na!” (1932, villanyszerelő, Edelény)

„A munkás egyáltalán nem szántott, nem vetett, nem aratott, szemet fejtett a bányában, tehát a teljesen más tevékenység, a más munkakör teszi munkássá az embert, amikor én majd meghalok, az nekem már nem lesz szokatlan, én már tudom, hogy mi van odalent a föld alatt.” (1934, vājár, Ormosbánya)

A munkássághoz való tartozást a munkavégzés kereteinek, illetve a termelési viszonyok jellemzőinek adottságain túl legalább annyira meghatározzák a kulturális viszonyok. Richard Hoggart meghatározásában „[a] munkásosztályon belül élni ma is azt jelenti, hogy egy mindent átjáró és átható kultúra keretében élünk, amely bizonyos értelemben ugyanannyira formális és stilizált, mint bármely más, például a felsőbb osztályoknak tulajdonított kultúra” (HOGGART 1975, 32).

A kollektíven végzett munkán túl a munkásság egész életmódjára rányomja bélyegét a csoportban, közösségben való létezés. A munkásosztály tagjaiban kétségtelesen erős az érzés, hogy egy csoporthoz tartoznak, s hasonlóképpen bizonyos, hogy ez az érzés magában foglalja azt a föltevést is, miszerint lényeges a barátságos, együttműködésre kész, jószomszédi magatartás. A közösségben való gondolkodás nem önmagától való kulturális sajátossága a munkásságnak, azt elsősorban a mindenkori lakótelepi körülmények kényszere hozza létre. „A zsúfolt együttlakás teremtette tudatból születik, abból, hogy az ember óhatatlanul valamely csoport tagja, táplálja az a melegség és biztonságérzet, amelyet a csoporttudat, a csoport változatlanlansága és az a gyakori kényszerűség biztosíthat, hogy a »szomszédainkhoz forduljunk« [...]” (HOG-

GART 1975, 86.) Bán Imre még tovább megy, mikor a zsúfolt együttlakás következményének egyenesen az osztályöntudat kialakulását tekinti: „Mivel a telepek zárt egységek, a munkásság közösségi ösztöne is fokozottabb és foglalkozásbeli, sőt helyenként osztályöntudattá erősödik” (BÁN 1940, 224).

„És abból nem volt baj, hogy ilyen többfajta nemzetiségűek. Nem. Mindenki beszélt magyarul. Esetleg törte a magyart. De mindenki beszélt magyarul és magyarnak vallotta is magát.” (1927, bányász, Rudolftelep)

„Könnyen befogadtak minket. Könnyen. A munka révén a munkatársakkal megismerkedett az ember, aztán a vezetőkkel, aztán beilleszkedett az ember. Akkor még legény, 20 éves ember, legényember voltam, és nem volt nehéz a beilleszkedés.” (1932, villanyszerelő, Edelény)

„Áhhh... nem ért minket semmiféle hátrányos megkülönböztetés. A becsületes dolgozókat mindig is megbecsülték. Legalábbis azt én sohasem vettem észre. Nem kerülünk mi hátrányos helyzetbe egy munkahelyen se.” (1931, raktáros, Kurityán)

A munkások speciális megkülönböztető jegyét, a *szolidaritást* előmozdítja az is, hogy a személyes ambíciók igen szűk határok között növekedhetnek. Ennek egyik okozója, hogy az osztályon belüli tagolódás lehetősége viszonylag szűk. A legmeghatározóbb szegmentáló hatást kiváltó munkaalkalmak, a beosztások nem mellérendelő, hanem alá- és fölérendelő viszonyban nyújtanak lehetőséget az egyén számára. Az ebbe a rendszerbe betagozódó egyének éppen ezért az életet nem tekintik szüntelen felfelé kapaszkodási kényszernek. Van társadalmi méretekben mérhető idejük és lehetőségük a saját csoportjukba való beilleszkedésre, törvényeik elfogadására és átélésére, s más társadalmi osztályoknál nem tapasztalható közösségi kötelekek kialakítására. Tovább erősíti az így létrejövő közösségi hálót annak más társadalmi rétegektől való viszonylagos zártsága. „Amikor a bányász »leszáll« munkahelyére, elszakad a külvilágtól, és tudja, hogy ettől kezdve bármi is történik, elsősorban magára és társaira van utalva. Ez a sorsközösség fokozott érzetét fejleszti ki benne, amely olyan erős, hogy veszélyben lévő társaiért a saját életét is kockáztatja” – fogalmazza meg ezt a jellegzetességet Bán Imre (BÁN 1940, 220–221).

„Mi itt a kolónián is vágunk disznót, már amikor hajnalban hallottuk a visítást tudtuk, hogy valakinél disznóvágás van. Itten nem használta már senki a mosókonyhát, ott dolgoztuk fel, füstöltetni meg elvittük olyan kertes házakhoz. És akkor az volt a fontos, hogy mindenkinek, de mindenkinek, aki valaha is adott kóstolót, annak vissza kellett adni. Így volt mindig friss disznóság ezekben a háztartásokban.” (1926, háztartásbeli, Pereces)

A munkás definíciójakor legalább ennyire fontos az, hogy kiket nem nevezhetünk munkásnak. A munkásság soraiból szükségszerűen ki kell esnie – bár a hivatalos statisztikák tartalmazzák őket – azoknak a főleg mezőgazdasági idénymunkásoknak, akiknek az ipari munka nem főfoglalkozásuk, hanem csupán időszakos, pár hónapos kenyérkereseti lehetőségük. Munkásnak kell számítani viszont azokat a munkanélkülieket, akik foglalkozása korábban az ipari munka volt (RÉZLER 1940, 15). A munkást a nem munkástól az is megkülönbözteti, hogy „[a] munkásság érdeklődési körében azonban nemcsak a legszűkebb értelemben vett lét kérdései tartoznak, hanem művelődésének, az ön- és továbbképzésének problémái is” (RÉZLER 1974, 31).

„És ha hiszi, ha nem, nem a pénz tart itt bennünket. A családot, a gyerekeket alig látjuk. Egyedül a bányászhuség, ami itt tart...” (Termelési riport Lyukóbányán. Déli Hírlap. 1985, 17. évfolyam, 51. szám)

A munkához való *viszony* ugyancsak elkülönítő jegye a munkáságnak. A munkást az különbözteti meg a paupertól, hogy ő a munkát és ezzel együtt a morálisan jó életet *választja* a lustálkodás és ahelyett, hogy mások terhére legyen. Ezzel váltja meg a bérmunkás magának a belépőjegyet a polgári világba, melytől joggal elvárja, hogy állandóan rajta tartsa oltalmazó kezét. Mivel munkavégzésével a polgári világ nélkülözhetetlen támasztékává lesz, a bérmunkás feltétlenül kiérdemli annak gondoskodó figyelmét (GYÁNI, 1999, [s. p.]). Ennek ellenére „[a] munkáséletnek egyik legjellemzőbb sajátossága a gazdasági bizonytalanság. A fennálló jogszabályok értelmében a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony bármely fél akaratából bármikor felbontható.” (RÉZLER 1940, 42.)

„Amíg egy embernek volt státusza, amelyhez ragaszkodott, volt egy minta, amelyet a rokonai vagy a társai állítottak elé, harcolhatott érte, és visszanyerhette »öntudatát«. De a munkás esetében ez csak egyféleképpen történhetett: ha egy új osztály tagjává vált. Ha nem volt képes megélni a munkájából, nem munkás volt, hanem pauper” – mondta Polányi Károly (idézi: GYÁNI 1999, [s. p.])

„De nem a cigányok az okai a dolgoknak. Azok csak most jönnek fel, amikor baj van. A szennyes víz színén a szar úszik. Itt minden tönkrement a rendszerváltáskor. Jöttek ezek a senki sem tudja, hogy kik, meg hogy honnan lett hirtelen annyi pénzük és megvették a szándékosan szétvert gyárakat. Adták vették, az embereket szétzavarták.” (1949, szerszámlakatos, Salgótarján)

Kemény István szociológus már egy 1972-es tanulmányában kijelenti, hogy a munkásság eddig zárt kultúrája a XX. század végén már felbomlóban van, s sokkal inkább tekinthetők „úton lévők hatalmas táborának”, mint egységes társadalmi rétegnek (KEMÉNY 1990, 9). A munkásságba érkező parasztság a hetvenes évek vége felé már csak átmeneti helyet remélhetett, hiszen a nemzedéknyi időt igénybe vevő átalakulás előtt már a kilépés kényszere hatott rá. A más munkásidentitásúak még a nyolcvanas évek agóniája előtt részben kiáramlottak saját osztályukból, s művezetők, technikusok, csoportvezetők, diszpécserek lettek, esetleg gazdasági munkaközösségekbe, egyéni- és csoportos vállalkozásokba fogtak – mindenesetre szakítottak a hagyományos munkáséletmóddal. S ugyanezt az eredményt hozta a másik út is, hiszen ennél jóval nagyobb részüknek a honi ipar leépülésével, a létbizonytalansággal, a munkanélküliséggel s később eleddig ismeretlen vagy emlékeiben a múltba vesző vadkapitalista törekvésekkel kellett szembenézniük.

„Itt, ha egy szomszédal odébb mész, lehet, hogy be sem engednek. Milyen közösség van itt? Hol? Itt mindenki elzárkózik, még aki a szomszédban lakik, az is...” (1960, géplakatos-gépszerelő, Lyukóbánya)

„Ez olyan, mint a világvége, mert itt a busz visszafordul és nem megy tovább. Régi telepések nosztalgiából visszajönnek, felnéznek, de nincs átmenő forgalom.” (1956, üzletvezető, Pereces)

„Maga még fiatal, [mondja mosolyogva] ássák ki a Kalasnyikovokat!” (1929, MEO-s, Salgótarján)

KI- ÉS BELÉPÉS A MUNKÁSOSZTÁLYBA

„Toborozták az embereket a környékről, hogy jöjjenek a bányába dolgozni, mert akkor az jó munka volt! A hatvanas években egy tanár, ha 800 forintot kaphatott, már örülhetett. Egy jó vágár akkor már akár 1500, és most figyelj, akár 2000 forintot is kaphatott. Most már tudod, hogy miért jött ide olyan sok ember mindenfelől.” (1938, háztartásbeli, Pereces)

Az egyén munkássá, a munkásosztály tagjává több úton is válhatott. Részben *születése* okán, részben társadalmi mobilitás következtében, mely történhet társadalmi *emelkedés*, illetve *süllyedés* révén.

A munkásság belépési mobilitására a társadalmi rangvesztéssel, süllyedéssel járó mozgás a legkevésbé jellemző. A munkásosztály, annak történelmének egészét vizsgálva, saját társadalmának a legkisebb részét szerezte ilyen irányú mozgások következtében. Bár voltak a magyar történelemnek olyan korszakai, amelyek más időszakokhoz képest az átlagosan megszokott értékek többszörösét produkálták, ez még így is az elhanyagolható kategóriába tartozott.

A magyarországi iparosodásban a kézművesek részvétele igen csekély volt annak ellenére, hogy a kisiparból a gyáriparba bekerülők számára a munkássors nem jelentett sem társadalmi, sem szakmai, sem gazdasági süllyedést. Ez részben abból az okból adódott, hogy a nagyipar nem igényelt munkaerőt azokban a szakmákban – asztalos, ács, fazekas, tímár stb. –, amelyekből a magyarországi viszonyok között szakképzett iparos-főlősleg mutatkozott. Ahol viszont szüksége lett volna szakmunkásokra – a vas- és fémiparban –, nem talált igényeinek megfelelő technikai szinten képzett iparost, hiszen a kézműipar egészen más, ennél jóval alacsonyabb szakmai nívón állt (LACKÓ 1961, 41).

Munkásnak főleg azok a kisiparos mesterek álltak, akiket önállóságuktól a piaci verseny megfosztott. Szakképzettségük és munkaerejük révén nehézségek nélkül kaphattak munkát. Arányukat jelentősen befolyásolta az éppen aktuális gazdasági helyzet. Elsősorban a két világháború közötti időszakot jellemző dekonjunkciók, illetve az ipari válságok voltak az ilyen irányú mozgásokat leginkább befolyásoló erők. Számukat a legpontosabbnak elismert Rézler-féle statisztika sem tudja meghatározni részben a statisztikai tűréshatár közelében mozgó csekély mennyiségük, részben életútjuk követhetlensége miatt (RÉZLER 1940, 20). A munkásságba így bekerült egyének az ipari munkát nem tekintették sem maguk, sem utódaik számára hosszú távú jövedelemszerzési módnak. Amint lehetőségük adódott, elhagyták az osztályt, s amíg kényserből közöttük tartózkodtak, nem vették át a munkásság kulturális jellemvonásait.

Az átrétegződés másik, felülről való csoportjához tartoznak azok a „deklasszált elemek”, akik „magasabb rétegből származva helyezkednek el az iparban”. Ez jellemzi elsősorban „a legkülönbözőbb polgári és kispolgári csoportokat, amelyek az utóbbi évek során tízezrével lemorzsolódtak a középosztályból, [...] bár állami mentalitásukat megtartják, sorstársaikhoz hasonlóan nem tesznek le arról, hogy előbb-utóbb újra sikerülni fog visszakerülni osztályukba” (B. Gy.¹ 1974, 376). Számokkal ugyancsak nehe-

¹ A szerző csak nevének kezdőbetűivel jelölte magát, s az utókor sem ismeri, kit is rejt a B. Gy. rövidítés.

zen megragadható a középosztályból különféle okok miatt – az 1920-as évek B-listái, a gazdasági világválság, a zsidótörvények, az 1950-es évek „osztályellenesség” koncepciója, az 1960–70-es évek büntetésként kirótt „parkolópályái” – ipari munkát vállalt dolgozók mennyisége. Magatartásukra és az ipari munka iránti elkötelezettségükre az önálló kézművesek viselkedése volt a jellemző.

„Amikor én ide kerültem, az edelényi kettes aknán elítéltek dolgoztak. Akkorról tudni kell azt, hogy rengeteg olyan ember volt elítélve, aki a beszolgáltatásnál elmaradt 20 tojással. Nem adta be, vagy nem akarta beadni. Kapott 4-5-6 hónapot, aztán itt kellett leülni. A kettes aknánál rabtábor és rab bánya volt.” (1932, villanyszerelő, Edelény)

Nagyságrendekkel(!) nagyobb mértékű volt a munkássá válást társadalmi felemelkedésnek tekintő egyének belépési migrációja. A munkásosztályt érő legnagyobb társadalmi migrációs folyamat az ipari munkát vállaló mezőgazdasági munkások érkezése volt. Ennek egyik oka a jellegzetes magyar iparosodás, mely a nyugati országoké-
től eltérően nem támaszkodhatott azokra a tömegesen deklasszáldott, visszatérési lehetőség nélküli emberekre, akik részben a kisiparból, részben a mezőgazdaságból kerültek a munkahelyekre. Annak ellenére a parasztság maradt a munkásság emberanyag-bázisa, hogy erős akadályokba ütközött az agrárnépesség alsó rétegeiből érkezők állandó munkássá válása.

Az okok nagyrészt gazdasági természetűek, kisebb részt presztizskérdések. A két világháború között egy igazán jól használható életszinvonal-elemzés készült, Matolcsy Mátyás tollából. Ebben az időszakban a nemzeti jövedelem átlaga egy főre tekintve nagyjából 536 pengőre tehető. Az átlag mögött azonban széles különbségek húzódtak az 1500 pengős jövedelemtől számítva a 288 pengős jövedelemig. Ez utóbbi réteget főleg a mezőgazdasági munkásság adta. Ez alapján a mezőgazdasági munkások 183 pengő, a cselédek 205 pengő, a kevés, 1–10 hold földdel rendelkező parasztok 273 pengő, a gazdagabbak, 10–100 holdat birtoklók 430 pengő évi jövedelemmel rendelkeztek. Ugyanebben az időszakban például egy kohászati munkás 442 pengő, egy kiskereskedő 342 pengő jövedelemmel bírt, de még egy gépgyári tanonc is heti 6-7 pengőt vihetett haza (LACKÓ 1989, 21). A legszegényebb városi napszámosok keresete is felülmúlta a mezőgazdasági munkások jövedelmét, a képzett szakmunkásoké pedig még a birtokkal rendelkező parasztokét is meghaladták (bővebben lásd: GUNST 1987, 37–89).

„És ezt a 4700 Ft-os bányászfizetést csak azért mondom, hogy nagyon jó volt, mert utána mi leköltöztünk az Alföldre. A férjem tsz-nél helyezkedett el és emlékszem rá, majdnem sírva fakadtam, mert az volt már az az időszak, amikor vártuk az első gyereket, meg hát szeretnünk volna egy kicsit gyarapodni, és akkor 2000 Ft-tot kapott... Kettőezer forintot kapott '70-ben fizetésnek a tsz-nél, és ennek levonták a 20%-át.” (1946, háztartásbeli, Rudolftelep)

„Államvizsgát nem tettem, mert ha államvizsgát teszek történetesen, akkor a fizetésem visszamegy 800 forintra. Pedig akkor már a fizetésem 1400 volt. Hát hiába, a munkást sokkal jobban megbecsülték, mint a vezetőt, az értelmiségit.” (1924, bányatechnikus, Istenmezeje)

Az 1950-es években kettőzött erő taszította a mezőgazdaságban dolgozókat az ipar felé. Egyrészt az ipar munkásfelvevő képessége, mely minden addigi szintet felülmúlt. Ezt a „társadalmi kapillaritásnak” nevezett folyamatot az is erősítette, hogy ebben az időszakban a munkásságot jelentős számban hagyták el azok, akik átléptek az értelmiségi, tisztviselői rétegekbe. Másrészt maga a mezőgazdaság agrárpolitikája – az

erőltetett téteszesítés, a kötelező beszolgáltatás – is tömegével idegenítette el a parasztokat a földműveléstől. Az ipari munka kedvéért az 1960-as években újabb tömegek hagyták el a mezőgazdaságot – az évtized végére 360 ezer kereső lépett át az iparba. A munkaerőigény kielégíthetetlennek tűnt, a toborzások során gyakran előfordult, hogy egy-egy mezőgazdasági termelőszövetkezet az ipari munkára bérbe adta dolgozóit. Az iparban munkát vállalók többsége ekkor is szakképzetlen, az üzemi munkát alig ismerő ember volt, így a munkahelyek elsősorban segédmunkát, betanított munkát kínáltak nekik (BÖHM–PÁL 1979, 40).

„Az edelényi bányához 43 településről jártak be dolgozni. Felszívta az összes úgymond munkavállalót, akik közül ma a munkanélküli legtöbb van. Tudniillik a bányánál még az analfabéta is dolgozhatott. Ma meg már azok ugye, nem tudnak elhelyezkedni.” (1932, villanyszerelő, Edelény)

Az 1970-es éveket a munkaerőmozgás pangása jellemzi. Egyrészt az ipari fejlesztés megtorpant, másrészt a szabad munkaerő-tartalékok elapadtak. Fontos lassító tényező volt az is, hogy erre az időszakra a mezőgazdasági bérek már alternatívát tudtak nyújtani. Éppen ezért egyes esetekben a munkaerő kismértékű visszaáramlását is meg lehetett figyelni. Ugyancsak az átköltözés, a teljes életmódváltás ellen dolgozott az a tény, hogy a mezőgazdasági falvakból való bejárás, az ingázás erre az évtizedre stabil, elfogadott életformává vált (BÖHM–PÁL 1979, 40–41). Az 1980-as évek eleje vízválasztó mind a parasztság, mind a munkásság szempontjából, főleg a két réteg egymással való kapcsolatát tekintve. A parasztság életmódjában átalakult, munkaerő-tartalékai kimerültek. Ebben az időszakban már az ipar sem tartott igényt nagyszámú alkalmazottra, sőt, az évtized végére jelentős munkaerő-többletet halmozott fel.

A munkásság társadalmi migrációjával kapcsolatosan érdemes megvizsgálni a csoportból kilépőket is. A munkásság történelmének egészét vizsgálva, a munkásosztályba való belépéssel szemben a társadalmi felemelkedést jelentő kiáramlás nagyon alacsony mértékű volt. A két világháború között s a koalíciós időszakban az ipari munkások gyermekeinek 83,5%-a ugyancsak bér munkásként dolgozott tovább (LACKÓ 1958, 727). Elenyésző százalékuk lett értelmiségi, szabad iparos, s még kevesebb földműves, s akik ezt az utat választották, azok is szinte kizárólag a falusi ipartelepről kerültek ki. A jelentősebb mértékű felemelkedés csak a magasabb osztályokban megkívánt képzettség elérése útján történhetett meg (RÉZLER 1940, 19), ami a munkásság művelődési és képzési jellegzetességeit ismerve eleve elzárta a migráció ezen útját.

A II. világháborúig nagyon ritka volt, hogy egy-egy munkás több társadalmi lépcsőfokot is átugorva érje el státuszát. Az 1940-es évek szociológiai vizsgálatai csupán elenyésző százalékban találtak ilyet – amikor például egy napszámosból szakmunkás lett. A *Kammer-gyári* vizsgálatnál nem változott a társadalmi helyzete a munkások 58%-ának, felemelkedést jelentett 28,5%-nak, míg lesüllyedést 13,5%-nak (RÉZLER 1943, 24). Ezeket az értékeket nagyjából a munkásság egészére általánosítani is lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a lesüllyedés arányszámait a zsidótörvények még kismértékben növelték is.

Hasonló arányú, bár számértékeit vizsgálva jelentősebb mértékű volt a munkásság társadalmi süllyedést mutató kilépési migrációja. Két karakteres kilépési „választás” jellemezte a mozgások e formáját: a pauperizáció és a paraszttá válás. A koldussorsa jutás elsősorban a két világháború közötti időszakot jellemezte. „Mások viszont keresetnélküliségük és egyéb tényezők következtében a munkásosztályból kiválnak és az alatta lévő városi proletariátus tagjai lesznek” – jellemzi a kort Rézler Gyula (RÉZLER

1940, 19). A munkásból földművelővé válás folyamata kizárólag azokat a parasztszár-
mazású, elsőgenerációs munkásokat jellemezte, akik kapva kaptak valamely földszer-
zési alkalmon. A II. világháborút követő földosztás ilyen volt. Jelentős számú munkás
hagyta ott ipari foglalkozását, hogy földet kaphasson. A földreformnak köszönhetően
majdnem négyszeresére nőtt a munkásszármaszú mezőgazdasági munkások ará-
nya (LACKÓ 1961, 180).

PARASZTBÓL MUNKÁS

„A fater bányász lett, mert semmihez sem értett, arra meg jó volt. Volt akkor kaja, meg
a fateromnak pia is. Osztán én is bányász lettem, de már egy csomó ideje munka nél-
kül vagyok, mer' én se értek semmihez se.” (1943, bányász, Sajószentpéter)

„A régi indiai mondáshoz, mely szerint három dolgot nem lehet nyomon követni: a sas
röptét a levegőben, a kígyó útját a sziklán és a férfi útját a nővel, hozzá lehetne ragasz-
tani egy kis toldást, magyar módra: a faluból eljött, munkássá váló parasztok útját” –
mutat rá Mocsár Gábor az elmúlt 150 év egyik legnagyobb jelentőségű és méretű tár-
sadalommigrációs folyamatának összetettségére (MOCSÁR 1970, 193).

Karl Marx *Tőke* című művében a parasztból munkássá átalakulás folyamatát egy min-
denki számára szükségszerű, de egyben vágyott folyamatként írja le: „A falusi népes-
ség egy része [...] állandóan ugrásra készen áll, hogy városi proletariátussá alakuljon
át” (MARX 1955, 596). Az általánosságban megfogalmazott szavak magyarországi
viszonyok között csak részben igazak. A parasztból munkássá válók indíttatásukat
tekintve nagyjából homogén csoportnak tekinthetők, kivéve a nincstelen agrárprole-
tárokat. Ők voltak azok, akik kifejezetten keresték az átlépési alkalmakat, életük kitel-
jesedését látták az ipari segédmunkában, s tömegesen jelentkeztek a munkaerőpia-
con (BELÉNYI–SZ. VARGA 2000, 39).

„A szüleimnek lógásszerű volt az otthoniságom, de nem akartak elengedni a föld
mellől. Jöttek a bányász-agitálók 54' júniusában, hogy hát: Gyertek fiúk bányásznak!
Egyszerűen elszöktem otthonról! Az volt a lényeg, hogy legyen meg a hat osztályod s
ne légy katonaköteles.” (1939, bányász, Perces)

Erdei Ferenc szerint a parasztokban munkálkodó, a belenyugvást elutasító mentá-
lis feszültség az, aminek hatására sokan útra kelnek, szerencsét próbálnak. Emellett
az ilyen próbálkozók azok is, akik a többiek számára mintául szolgálnak, s ez „jó arra,
hogy reális példáival ébren tudja tartani a felemelkedés lehetőségét” (ERDEI 1974, 151).
Többségük azonban olyan családos ember, akik a családdal kapcsolatos felelősségből
és tennivalókból igyekeznek minél kevesebbet vállalni (GELLÉRI 1977, 94), számukra a
munkássá válás menekülés egy szabadosabb életbe.

„Az ötvenes évek elején az iparosítás annyira megindult, hogy borzasztó... mer'
akkor nagyon kellett az ipar, a fiatalokat szinte vitték! A tsz-től meg menekültünk, hogy
őszinte legyek.” (1939, bányász, Perces)

Veres Péter a földmunkásság és az ipari munkáság találkozásáról szóló 1936-os
ankéton a parasztság és a munkásság közötti erkölcsi szakadékra hívja fel a figyel-
met, s a két életmód átjárhatatlanságát emeli ki. Meglehetősen kétkedéssel és kritikával
említi fel az ipari munkáságnak tulajdonított társadalmi jellemzőket. Véleménye sze-
rint a munkásságot a hosszas okoskodások, kicsinyes szórakozások, a felfelé mutatott
szolgaszellem s a lefelé való gög, az „álúriság” és az erkölcstelen „aszfaltcinizmus” jel-

lemzi ([Ankét...] 1974, 292–294). Ennek ellenére a paraszt mindig is a „különb embert” látja a munkásban, s ha munkássá válik, lenézi hajdani önmagát. Alacsonyabb rendűségét „baromi erőfeszítéssel igyekszik ellensúlyozni”, de nem képes kezelni a munkások és a parasztok között fennálló modorbéli különbségeket. Sérti patriarchális örökségüket a munkások erkölcstelensége és szabadossága, s az ipari munkások életének „cigányossága” (uo., 295–296). Ez a fajta ellenérzés gyakran magukban a külső körülmények kényszere által váltásra ösztönzött paraszti rétegekben is felfedezhető. Az 1880–90-es években, amikor a filoxéra tönkretette a Mecsek szőlőültetvényeit, a munkanélkülivé vált szőlőművelők inkább kivándoroltak, de nem vállaltak ipari munkát az akkor nyílt bányákban (SÁNDOR 1954, 607).

„Nagyon nehéz volt megszokni, hogy nem egy karéj zsíros kenyérral szaladok ki libát legeltetni, hanem megvolt a rendszeres beosztás. Ha éhes voltál, akkor sem kaptál, ha jól voltál lakva, akkor is enned kellett. Fő a menetrend!” (1939, bányász, Pereces)

A paraszti származás hátrányt jelentett a munkássá válás, a tulajdonképpeni kultúraváltás folyamatában, hiszen nagyjából az alacsony vagy semmilyen szakképzettséget nem igénylő munkakörökbe nyertek felvételt, s ezeket is keresték. A II. világháború után az a jelenség, hogy az ipar jelentős mértékben igényel, s kap a mezőgazdaságból szakképzetlen munkaerőt, egészen az 1960-as évek végéig tartott (KULCSÁR 1980, 107). A megváltozott életmód legfontosabb összetevője az újonnan munkássá vált parasztok esetében az, hogy a nagyüzemi munka mellett a család továbbra is termelési egységként funkcionál, s a múlthoz hasonlatos munkaszervezetben történik a mezőgazdasági termelés – legtöbbször a háztáji gazdaságban. A Márkus István szociológus által alkotott, pejoratív felhangjai miatt sok vitát kiváltott fogalommal ezeket az embereket „utóparasztoknak” lehet nevezni (MÁRKUS 1973, 56–57). Ugyanezen réteget S. M. Miller „új munkásosztálynak” (MILLER 1964, 81–85), míg Anthony Giddens „alsó munkásosztálynak” nevezi el, mely a hazai szakmai szóhasználatban „alsó munkásságra” módosult (BELÉNYI–SZ. VARGA 2000, 19). Itt elsősorban nem életforma-jelenségekről van szó, hanem határozott kulturális jellemzőkkel leírható homogén társadalmi csoportról.

Az elsősorban mobilitásban kimerülő kapcsolat sokkal szorosabb a munkásság és parasztság között, mint első pillanatra hinnénk. A munkások jelentős része – a szakmunkások 36%-a, a betanított munkások 60%-a, a segédmunkások 68%-a – egy 1963-as statisztikai felmérés szerint parasztszármazású (idézi: KEMÉNY 1990, 11). A belépési mobilitás szemszögéből mindez azt jelenti, hogy a szakképzett munkásság a régi, a képzetlen pedig az új munkássághoz tartozik. Tovább erősíti a két osztály kapcsolatát a tény, hogy a paraszti munkát elhagyók 92%-a a munkásság soraiba került, s elenyésző mértékben, külön-külön vizsgálva 1% alatti megoszlásban máshová: gazdasági vezetőnek, műszaki vagy másfajta értelmiséginek. A kultúrát váltók kor szerinti megoszlását tekintve, pár kivétellel erősítetten a mobilitás szinte kizárólagosan a fiatal felnőttekre – 16–30 éves korig, de semmiképpen sem 50 év fölött – jellemző.

„De én a bányánál egy nap alatt többet kerestem, mint ők [a szüleim] egy hónap alatt, és hát a földet kapálni és kaszálni kellett!” (1939, bányász, Pereces)

„Anyu nagygazda volt. És akkor apukám meg cselédfiú volt. És nem engedték, hogy udvaroljon az anyunak. Ők meg megszöktek abban az időben. '39-ben esküdtek, és '39-ben kerültek ide Rudolftelepre.” (1942, háztartásbeli, Rudolftelep)

A szocialista időszak változásai időszakában az iparosítás és az ipartelepítés jellege, a mezőgazdaság kollektivizálásának módszerei nemhogy segítették volna, de

nagymértékben megnyújtották a paraszti munkáról ipari munkára való átállás folyamatát, konzerválták az átmeneti életmódot, s növelték az iparosítás következtében felépő társadalmi konfliktusokat (LADÁNYI 1977, 38). A munkásságba beilleszkedni kívánó mezőgazdasági munkások nehézségeit találóan jellemzi az a tény, hogy az első ötéves terv időszakában – tehát amikor a parasztok a legnagyobb számban jelentek meg az iparban – a legtöbb iparág baleseti rekordokat ért el. A korabeli vizsgálatok az okokat a technológiai problémákon túl „az új munkaerő adottságainak” tulajdonították (RUPP 1973, 38). Egy 1952-es munkabiztonsági elemzés szerint a három hónapnál nem régebben dolgozó, „új munkások” okozták a balesetek igen nagy részét, mely a bányászatban a 25%-ot, de az építőanyag-iparban a 41%-ot is eléri.²

A napszámosokat, segéd- és betanított munkásokat a szakképzett munkások – főleg a korai korszakokban – lenézték (lásd: VASS 1976, 12). Kenézi Lajos a *Munkások Ujsága* lapjain már 1848-ban mozgalmat indított a munkások paraszti eredetű gúnynevének, a „gyermekfajzókna” az eltörléséért (KENÉZI 1848, 171–173). A paraszti és születt munkásság között napirenden voltak az összeütközések. „[A] telepi munkásság a falusiakkal teljesen meghasonlott, mert utóbbiakat tartják a sztrájk előidézőinek, s amellet [...] sztrájktrőrknek.”³ Az 1950-es években is megszokott jelenség volt az új, faluról származott munkásokat „parasztnak” vagy „indiánnak” szólítani.⁴ A *Duna Cípőgyár* újonnan felvett munkásainak üzemegységét a régebbi szakmunkások csupán „tsz-szalagnak” gúnyolták (PITTAWAY 2003, 80). Jellemző, hogy az idősebb szakmunkások visszaemlékezéseiben a segédmunkások mindig csak mint „parasztok” szerepeltek, akik a tavaszi mezőgazdasági munkák kezdetével „leléptek” (LACKÓ 1961, 33). A „paraszt” megnevezés a munkások körében – hasonlóan más társadalmi csoportokhoz – az alacsonyabbrendűség, a testi és a lelki nyersesség, a butaság és a technikai képzetlenség kifejezésére is szolgált.

„Nagyon sok dolgozó jött a Nyírségből, ahol a szegény parasztokat tönkretették... és nekik valahol munkát kellett vállalniuk. Az ilyen harminc holdas parasztokat mind ilyen téveszékbe kényszerítették, és ezek legtöbbször azt otthagyták, eljöttek ide. Igen sokan élnek ilyenek ezen a telepen, meg a másik telepen is.” (1930, könyvelő, Edelény)

Érdekes vizsgálni azt, hogy azokon a helyeken, ahol többféle ipari munka közül választhatott a faluból elvándorló, melyeket preferálta. Általános tapasztalat az, hogy előbb a „[...] kevesebb áldozat árán fölcserélhető alkalmaztatásokat (fuvarozási, kirakodási, köztisztasági stb.) keres, és csak ha a városi élethez már kissé hozzászokott, csak azután bátorodik meg a gyári fegyelem magára vállalására” (MÉHELY 1916, 33–34). A tulajdonképpeni kultúraváltásnak a munka kiválasztása az első lépcsőfoka, melyben a paraszti munkát hátrahagyó egyént leginkább a saját, ismert munkaformák felé való vonzódás jellemzi. A falun is megtapasztalt munkák – kőműves, ács, asztalos – után a választásban a következő szempont az elérhetőség. Ilyen szakmák a nagy erőki-fejtést igénylő, rossz körülmények között végzendő nehéz testi munkák. Éppen ezért igen magas a bányászatban és a kohászatban elhelyezkedő parasztok aránya. A bá-

² Az üzemi balesetek alakulása 1950–51-ben. Az MDP államgazdasági osztálya elemzése (BELÉNYI–SZ. VARGA 2000, 255).

³ Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. bányaaigazgatósági jelentése, 1940. december 13. – MOL, Z.386.22. cs.143.

⁴ A szociáldemokratizmus megnyilvánulásai és az ellene folytatott harc öt nagyüzemben (BELÉNYI–SZ. VARGA 2000, 281).

nyászati munka megítéléséhez éppen ezért fontos szem előtt tartani azt a tényt, hogy az jelentős részben mezőgazdasági környezetben folyik.

„Én ugye az üzembe' dolgoztam, de a feleségem zubogyi volt. Így hát titokban minden héten, második héten átjártunk Zubogyra, ott kapáltunk, meg más munkákat is csináltunk. Azér' is kellett titkolni, mer' olyan lekezelően vették, ha az ember ilyen nagy mértékbe' végzett paraszti munkát. A rokonok azok mikor megtudták, szinte mind szóltak, hogy ezt azér' má' nem kéne. Kicsibe' azt nem vették annyira észre, azt mindenki csinálta, a saját kertjébe' vagy a földjén, de hogy valaki még el is járjon napszámba, az már sok volt. De kellett menni, mert csak így tudtuk megszédni magunkat.” (1934, vilanszerelő, Rudabánya)

KÉTLAKISÁG

„1957. május elsején nálunk nem volt felvonulás, de az ünnepet megtartották. Az igazi bányászok ünnepeltek csak, a kétlakiak nem, mert féltek...” (1928, geológus, Rudabánya)

A magyarországi iparosodás jellegzetessége, hogy a parasztból munkássá válók földhöz való ragaszkodásuk miatt az ipari munkát a mezőgazdasággal szemben csak másodlagosként kezelte. A földben való gondolkodás volt az a mindent átható fogalmi keret, ami alapjaiban befolyásolta az új munkások világgképét, a munkáról vallott felfogását. A jelenséggel való foglalkozás, akár munkahelyi problémaként, akár megoldandó gazdasági kérdésként, akár csak a mozgatórugókat feltárni kívánó elméleti témaként végigkíséri a hazai iparosodás történelmének egészét. Akkor is így van ez, ha tudjuk, a kétlakiság jelensége a munkásság csak egy részét, elsősorban a vidéken, falvakban élőket érintette.

A kétlakiság intézményére már az iparosodás kezdetekor felfigyeltek, többen is leírták a jelenséget, s kísérletet tettek annak meghatározására. Egy 1879-es pozsonyi kamarai jelentés a következőképpen fogalmaz: „A munkás legtöbbször gyári foglalkozása mellett mező- vagy kertgazdaságot folytat, amelyet ugyan főleg a feleség lát el, de a munkás is szabad idejét ennek szenteli [...] Gyáraink számára bizonyosan nagyon hátrányos, hogy egy munkásosztály úgyszólván teljesen hiányzik. A városi vagy mezőgazdasági napszámosokat vagy parasztokat először be kell tanítani. Mikor azután már használhatóvá vált, rendszerint visszatér előző foglalkozásához. Az egyik gyárban az utóbbi három év alatt 124 munkást tanítottak be, közülük jelenleg már csak 30 áll munkában.” (SÁNDOR 1954, 251.)

A kétlakiság kialakulásának gyökerei a hagyományos paraszti életformából kiinduló kultúraváltásban keresendők. A parasztok és a munkások közötti átmeneti rétegek közül a legnagyobb szerepe azoknak a vasút- és gátépítő kubikusoknak volt, akik több szempontból is a mezőgazdasági és az ipari munkavégzés határán mozogtak. Az ipari munkához közelebb álló tapasztalataik ellenére ez a réteg sem mutatott a paraszti munkásoktól általában megszokottnál nagyobb elkötelezettséget.

„Mink édesapámmal és édesanyámmal a percesi kolóniában laktunk. Volt tehenünk, volt szőlő és keményen dolgoztunk. Gyönyörű terület volt az annak idején. Művelt, folyóvízzel annak idején. Nekem úgy kezdődött a napom, hogy a tehenet el köllött vinni a

Lyukó-völgybe elhajtani. Négy órakerelni kellett. Másfél órába tellett, amíg a teheneket elhajtottuk arra a területre, ahol már a csordás szedte össze. Utána mentem az iskolába. És amikor már dolgoztam, a tehén elhajtás megszűnt, akkor én szaladtam ki a szőlőbe, bekapáltam három sor szőlőt, utána már édesanyám kiabált, hogy gyere be, kész van a reggeli, és már indulnod kell a bányába.” (1927, bányagazgató, Rudolftelep)

Amikor a nagy földmozgatási igényű építőmunkák beindultak, ugyanúgy otthagyták vállalt ipari munkájukat, sőt, egy részük az építkezések hanyatlásával inkább a mezőgazdaságba lépett vissza, más részük a kivándorlást választotta (LACKÓ 1961, 39). Ugyancsak hátráltatta az iparosodás folyamatát a meglévő magyar ipar centralizált, főváros központú elhelyezkedése is. Az ide vándorló, munkát kereső nincstelenek egy része nem a munkások számát, hanem jobb esetben a városi napszamosok, rosszabb esetben a minden ellátás nélkül nyomorgó munkanélküliek számát növelte. Igaz, szükség esetén a munkásokat toboroztató gyárak – mintegy munkaerő-tartalékhoz – elsősorban innen elégítették ki igényeiket (LACKÓ 1961, 38). A parasztnak munkássá válásának egyik gátja a mezőgazdaság technikai elmaradottsága volt. Ennek következtében a nagy idénymunkák munkaerő-szükséglete hatalmas volt, s emiatt tudott a földműveléshez kötni olyanokat, akiknek a föld nem nyújtott egész évi megélhetést.

A kétlaki életmód, bár vannak szimbolikus és nosztalgikus elemei is, elsősorban gazdasági és egzisztenciális kényszerből adódik (NEMCSIK 1976, 50). Ennek ellenére az egykorú leírások inkább a földművelés és az ipari munka közötti összeegyeztethetetlen ellentétre, a paraszti munka évezredességére, s az ipari munka nemzetidegenségére helyezték a hangsúlyt. Ebben a rendszerben a kétlakiság menekülés egy kényszeréletritől, s valamiféle ősi, természetes, azaz nemes életmódra való visszatérés kisszerű kísérleteként fogható fel.

„Lent a föld alatt a melegbe, nyirokba és sötétbe nem érzi túl jól magát senki. Az ember ezután örül, ha szabadon van, szívhatja a friss levegőt. A kertbe azt csinálsz, amit csak akarsz: napozhatsz, kikapcsolódhatsz. Nekem már az is pihenés, ha kapirgálhatok egy kicsit a kertbe, megnyugszom tőle.” (1929, bányász, Sajószentpéter)

A parasztból lett bányász Szabó Zoltán írása szerint „[a] bányából él, de nem bányász. Úgy él a bányamunkából, mint valami furcsa száműzetésben, mintha a földfölötti állapotok ideiglenesen a föld alá kényszerítették volna és ha lenne rá módja, észvesztetten menekülne a nyirkos mélységekből. [...] Számukra kényszerű bérmunka ez, lélekben továbbra is a föld szerelmesének és parasztnak maradnak meg.” (SZABÓ 1938, 131.) De ugyanerről a „lelki sajátosságról” számol be Géber Antal minisztériumi tisztviselő is. „A munkások állhatatlansága a mezőgazdasági munka idején még csak fokozódott. A mezőgazdasági, a jó Isten szabad ege alatt végzendő munka oly vonzerővel bír, s e vonzódás oly lelki sajátossága még mindig egész népességünknek, hogy az ipari munkások igen nagy része, még alacsonyabb bérért, sőt azt is tudva, hogy egész éven át keresetet nyújtó helye más, talán idegen honos munkással fog betölteni, a gyárat vagy műhelyt tavasszal habozás nélkül otthagyja.” (GÉBER 1909, 476.) Féja Géza írja Kistelekről *Viharsarok* című munkájában: „12 szatócsüzletet látogattam meg, de csak ötnek volt otthon a gazdája. A többi kint volt a földjén”. Ennek magyarázatát az író a földeken végzendő munka eredendő mindenhatóságában véli megtalálni, mely rendszerben minden más tevékenység ez alá rendelendő (FÉJA 1957). Ugyancsak a munkás- és a paraszti pszichikum eltérésére helyezi a hangsúlyt Bán Imre is: „A vegyes származású telepi munkásság világszemlélete, érdeklődési köre, öntudata, száрма-

zása és életformája miatt alapvetően más, mint az 1000 év óta őstermeléssel foglalkozó magyar falusi közösségből kiszakadó bányamunkás réteg. [...] A paraszti közösségből származó munkás, ha alkalmazkodik is új helyzetében, lelke mélyén tovább őrzi a régi paraszti életközösség törvényeit [...] Ezért más ember, mint a telepi munkás és ezért nem tud felolvadni azonnal új munkájában és még kevésbé a telepen, ha annak lakosává válik." (BÁN 1940, 224.)

„Át kellett vágni egészen a hegyen, arra a Tatárdomb felé, s ez nem volt valami nagy mulatság, főleg munka után, de hétvégén sem. Hiszen az idő nagy része az utazgatással telt el. A nagybátyám is ebbe az utazgatásba halt bele, mer' tavasszal, de mikor még hó volt, nagyon kimelegedett a [földön való] munkában, aztán hazafelé meghűlt, tüdőgyulladást kapott. De menni kellett, igen nagyon szerették csinálni..." (1912, hidegüzemi művezető, Diósgyőr)

A kétlakisággal szembeni viszony a hatalom, a munkaadó általi megítélése nehezen követhetően rapszodikus: hol a tűzzel-vassal irtandó, hol a megtűrt, hol pedig a munkás jóléte szempontjából egyenesen kívánatos jelenségnek tekintették. A következetlenségre jellemző, hogy egyes iparágakon belül évtizedeken átívelően, politikai rendszereket is túlélve jelennek meg s tűnnek el az egyes viszonyulások.

A XX. század elejének építészeti törekvései is számoltak a kétlakiság problémájával, de annak megoldását nem elfojtásában, hanem kiszolgálásában látták. A leghaladóbb kolóniaépítészeti irányzatok elengedhetetlennek minősítették a munkáslakások melletti kertet. „A kertnek esetleges gazdasági előnyeitől eltekintve, annak művelése, a növénynek gondozása és azokkal a szabad ég alatt való foglalkozás a bányamunkásra egészségileg és erkölcsileg is kedvező befolyással van. Ha ez utóbbi körülmény általában helyes és kívánatos, úgy a specziális magyar viszonyokat tekintve, hol a bányaművelés intenzív és rohamos fejlődése a munkaerőnek nagy részét a mezei munkásokból kontingentálja, ez utóbbinak elengedhetetlen szükséges és azok akklimatizálása szempontjából mindenkor szem előtt tartandó." (FLEISCHL 1911, 88.) Egy másik irányzat egyenesen a paraszti lakóhelyet próbálta az ideális munkáslakás mintájául venni, hozzá kerttel, udvarral, s a ház mögött földdel (GERBER 1898, 109).

„Négy órakor hazamentünk, édesanyámat nem találtam otthon, édesapámat nem találtam otthon, mert édesapám általában 2 óráig dolgozott reggel 6-tól délután 2-ig és az asztalon volt a papír, hogy melyik dűlőben vagyunk. Kapát ne hozz, mert kivitük! Menni kellett ki a dűlőbe és kapálni. Feles kukorica és feles krumplics, és ősszel volt mit betakarítani. Tehát nem hagytak bennünket ugrabugrálni, játszani a végtelenségig... Játzásra is volt idő, mert amíg megebédeltél 2-ig, addig még iskolába nem mentél, ugrálhattál kedvedre, és az otthontól az iskoláig ugrálva, mint a bakkecske szaladgáltunk össze-vissza." (1927, bányász, Rudolftelep)

Az egyes ipari egységek sok esetben nemhogy nem szankcionálták, inkább elnézték, egyes esetekben elő is segítették a kétlaki életmódot. Az egercsehi bányaüzemnél a két világháború között a falusi munkások hosszabb szabadságot kaptak, hogy a mezőgazdasági munkák ideje alatt földjeiken tudjanak dolgozni (CSIFFÁRY 1979, 139). Egyes üzemekben inkább a közeli parasztfalvak kétlaki népességére építettek, mint a távolabbi vidékekről toborzottakra, mivel azokat labilisabb munkaerőnek tartották (FÜRÉSNÉ 1991, 75). Mindemellett tudjuk azt is, hogy egyes gyárak hagyományos, a paraszti munkaszervezésnek megfelelő munkarendszerben is foglalkoztattak mezőgazdasági munkásokat, elsősorban napszámosokat (GELLÉRI 1977, 109), ezzel a mező-

gazdasági munka egy szimbolikus szeletét emelték be és legitimálták az ipari munka keretei közé.

„Nyáron a bányában nem is dolgoztak, nem termeltek csak télen. De télen felvettek mezőgazdasági dolgozókat is, mert akkor kellett a sok szén.” (1930, könyvelő, Edelény)

„Akkor, amikor a téli időszakban nem volt mezőgazdasági munka, akkor téli időszakban apámék elmentek a bányába, és akkor ott voltak. És majd folytatták a mezőgazdasági munkát tovább is... A legidősebb bátyám, Pista, az apám munkáját folytatta, mint földművelő. A másik bátyám meg lakatos lett, itt dolgozott az edelényi bányánál.” (1933, lakatos, Edelény)

A kétlakiság ténye sok esetben olyan bélyeg volt, ami bizonyos helyzetekben komoly hátrányokkal is járt. Ez könnyebb esetekben csupán a társadalmi büntetés alsóbb szintjeiig, a lekezelésig jutott el. „A telepiek számára a falusi munkásság afféle lenézett és silányabb emberfajta, bizonyos mértékig ügyetlen »buta paraszt«, nem meggyökeresedett és nem egészen a bányához tartozó nép.” (SZABÓ 1938, 135.) Voltak azonban olyan helyzetek is, amikor a kétlakiság a családok egzisztenciáját is veszélyeztette. Ipari dekonjunktúrák, válságok esetén az egyes üzemek elsősorban a kétlaki munkásoktól igyekeztek megszabadulni. Az egercsehi bánya például nem vette fel a szerződéses falusi munkásokat, hanem a kolóniában lakó alkalmazottait dolgoztatta (CSIFFÁRY 1979, 137). A szocialista nehézipar virágzásának idején a kétlaki jelző egyenlő volt a mezőgazdasági munka, elsősorban a kollektivizálás elől menekülő ipari munkások negatív politikai töltetű, dehonesztáló minősítésével (BÖHM-PÁL 1979, 106). Azt a tényt, hogy az ipari munkás keresetének egy részét mezőgazdasági tulajdonának fenntartására fordította, a földhöz való ragaszkodást és azt a hitet, hogy valamikor majd visszatérhet a mezőgazdasági foglalkozáshoz, maradiságnak tekintették. Ennek gyökere a korabeli magyarázatok szerint a kapitalista időszakokra tehetők, amikor a munkás ipari tevékenységéből képtelen volt fenntartani magát, s szüksége volt a földdel való foglalatosságra is (KÓRÓDI 1959, 244).

„Általános volt, hogy az emberek így kimentek felesbe, kapáltak, földet műveltek. Itt a mellettünk levő faluban, az izsófalui völgyben parasztnak laktak. Parasztnak földjeik voltak és kiadták felibe, sőt harmadába is adtak ki földet. »Lajos idefigyelj, van énnekem ennyi földem itt, ennyit akarok bevetni, ennyit kapásnak, meg van 600 négyszögöles szőlő, ezt is meg kell művelni, vállald el, és ezért adok neked évente 2,5 mázsa búzát és akkor a fele termés, fele kukorica az enyém, a fele krumpli az enyém, ha aratni kellett, le kellett vágni a búzát vagy az árpát, abból ennyi és ennyi kommerciót kapsz.«” (1927, bányász, Rudolftelep)

„Volt föld, lehetett bérbe kivenni földet, lehetett felébe kapálni, harmadába kapálni. Úgyhogy nem volt abban az időben gond a megélhetőség, mert aki dolgozni akart, annak volt melója.” (1925, bányász, Rudolftelep)

A kolonialakásokban élő munkásréteg az egyes új aknanyitásokkor, a bányaüzem költözésekor meglehetősen mobilitást mutatott, a munkalehetőséget követte az új helyre is. A kétlaki, saját házban élő munkások legtöbbje az üzem költözése, bezárása után visszatért a földműveléshez (SZVIRCSEK 1992, 101). Egyes esetekben a végletekig hierarchizálódott munkáskasztrendszer tette lehetetlenné a paraszti származású munkások valódi munkássá válását, s egyben elősegítette a kétlaki életmód fennmaradását (NEMCSIK 1976, 50). Bán Imre leírása szerint „Akinek van 1-2-3 hold földje, az még ma is sok helyen szükséges rossznak, átmeneti állapotnak tekinti a bányabajá-

rást. [...] A bányamunkában nem hivatást látnak, hanem a mezőgazdasági munkánál állandóbb készpénzszerzési lehetőséget. [...] Szoros kapcsolatukat eredeti életformájukkal az jellemzi, hogy a szerzett pénzt – ha arra csak egy mód van – megtakarítják, hogy azon földet vásároljanak, házat építsenek.” (BÁN 1940, 224.) A bányászatot nem végleges foglalkozásnak tekintették, hanem a földművelés mellett végzett melléktevékenységnek. Minden ilyen munkásnak az volt a vágya, hogy keresetéből földet vásároljon (DÖMÖTÖR 1954, 153). „A paraszti gondolkodás maradványai még dolgoznak benne és némileg lenézi a bérmunkát, melybe nem szándék, hanem kényszerűség hajtotta. Rendszeresen még bizonytalan félparaszt-félmunkás életét sem akarná felcserélni az állandó bányamunkás létével. Viszont nagyon szívesen felcserélné bármikor az olyan gazda életével, akinek van annyi földje, hogy meg tud élni belőle.” (SZABÓ 1938, 135.) Molnár Pál, Nógrád megyei kutatásaira alapozva ezzel szemben azt mutatta ki, hogy minimális volt azon kétlaki dolgozók száma, akik földvásárlás céljából vállaltak ipari munkát (MOLNÁR 1978, 31).

„Kinek kellett akkor már a föld! Mikor már munkás lettem, többet költhettem szórakozásra és ruhákra. Kellott egy ünneplő, egy mindennapos és egy munkaruha. Ki akart akkor már parasztlenni?” (1944, bányász, Ormosbánya)

„A munkásnők a divat szerint öltöztek. Férfiaknál munkaruha, otthoni, és ünneplő. A kétlakiak másképp öltöztek, mint a rendes munkások.” (1941, lakatos, Rudabánya)

Nem a hagyományos formában megjelenő kétlakiságnak, sokkal inkább a gazdasági előnyök kihasználásának egyik jellemzője az a jelenség, ami az 1870–75-ös, még német nyelven írt iparkamarai jelentésben olvasható, mely szerint a „lokomobil gépészség nyugalmas szolgálataért” több száz géplakatos hagyta el a munkahelyét az aratás idejére (idézi: LACKÓ 1961, 46). A vidéki munkásság életmódját tanulmányozó Braun Róbert is felfigyelt a munkások visszaköltözésének jelenségére, mikor Marosvásárhelyről a környező településekre vándoroltak a munkások (lásd: BRAUN 1909, 513–527). Általában azok a bányászok, akik földdel is rendelkeztek, értettek a mezőgazdasági munkákhoz, keresetük kiegészítésére elhagyták a bányát, hogy summásként elszegődjenek a környező uradalmakba (MOLNÁR 1977, 216). Jóval később Nemcsik Pál az Ózd környéki ipari munkásság körében a kétlakiságnak ugyanezt a fordított fajtáját írta le. Az általa megfigyelt esetekben nem a parasztból munkássá lett egyének, hanem a régóta az iparban dolgozó szakmunkások vállaltak csoportos, mezőgazdasági idénymunkákat. A summások munkavállalását idéző formát a helyiek is felismerték, s „Na, elmentek már a summások!” felkiáltással nyugtázták az ipari munkáscsapat elindulását (NEMCSIK 1976, 63).

„Mi meg még jó páran ki is használtuk ezt a paraszti munkát. Kértünk [Hajdú]Szoboszlóra beutalót, azt meg adtak minden további nélkül. De úgy kértük, hogy őszre, amikor vannak a betakarítási munkák. És ez hármas haszon vót, mer’ kaptuk a fizetett szabadság után a fizetést, meg üdültünk is, meg hát napközben jó napszámér’ törtük a kukoricát ott a földeken. Ezt nem egy ember csinálta itt a munkások közül!” (1909, bányász, Rudabánya)

A munkássá válás folyamatát mindezek ellenére közel sem a „munkásnak maradni” kérdése határozza meg s fejezi be. Akik a munkásmentalitást valaha is magukénak tudhatták, a gyakorlatban a lehető legritkábban kívánják azt levetni, megváltoztatni. Saját létük és családjuk fenntartását még a jelen viszonyai között is majdnem kizárólag a hagyományos munkafelfogás szerinti keretek között képzelik el. A gazdasági-politikai változások a vizsgált települések lakosságát katasztrofálisan érintették, hosszas és

fájdalmas agóniát követően megindult a munkahelyek leépülése. Ugyancsak meghatározó ebben a területiség is, az, hogy a koncentrált, nagy vidéki ipari körzetek közül az északkelet-magyarországi az, ami a jelenben a legégetőbb problémákkal küszködik. A valaha regnáló ipari körzetek közül a legkiterjedtebb depressziós területek itt alakultak ki. Valaha volt munkások élnek a szebb napokat látott kolóniaépületekben, „munkáslelkiséggel” s a munka tradicionális felfogásával, s csak nyomokban képesek megvalósítani a számukra régen kívánatos életet, egyre inkább feloldódva a XXI. század kihívásai között.

„Én úgy sajnálom azt a rendszert, hogy csuda! Én nagyon sajnálom... elvették a jólétünket, elvették a kedvünket, elvettek mindent, baszd meg! Elvették a becsületedet!” (1960, géplakatos, Lyukóbánya)

IRODALOM

- [Ankét...] 1974. Ankét a földmunkásság és az ipari munkásság találkozásáról – 1936. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest: Kossuth. 292–296.
- B. Gy. 1974. Az ipari munkásság 1942-ben. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest: Kossuth. 376.
- BÁN Imre 1940. Szénbányászok. In Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság. 215–242.
- BELÉNYI Gyula – Sz. VARGA Lajos 2000. *Munkások Magyarországon 1948–1956*. Budapest: Napvilág.
- BLASKOVITS János – ILLÉS János 1973. A munkásosztály fogalma. In *Tanulmányok a munkásosztályról*. Budapest: Kossuth. 219–302.
- BÓHM Antal – PÁL László 1979. *Bejáró munkások. Műhelytanulmány*. Budapest: MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet.
- BRAUN Róbert 1909. Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Huszedik Század*, I. kötet, 513–527.
- CSIFFÁRY Gergely 1979. Az egercsehi bányászok életkörülményei 1907–1946. *Archivum* 9., Eger. 123–147.
- DÓMÓTOR Tekla 1954. A Salgótarján-környéki bányászok községek néprajzához. *Ethnographia*, LXV. 152–167.
- ERDEI Ferenc 1974. *A magyar falu*. Budapest: Akadémiai.
- ERDEI Ferenc 1987. *A magyar társadalom. Gondolkodó Magyarok*. Budapest: Magvető.
- FÉJA Géza 1957. *Viharsarok*. Budapest: Magvető.
- FLEISCHL Róbert 1911. Munkáslakásokról. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 2. 87–89.
- FÖLDES György 1980. Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években. *Történelmi Szemle*, 2. 309–318.
- FÜRÉSNÉ MOLNÁR Anikó 1991. A dorogi bányamunkásság lakáshelyzetének alakulása a XX. század első felében. In *Komárom-Esztergom megyei múzeumi közlemények* 4. 75–83.
- GÉBER Antal 1909. Az utolsó évek munkásmozgalmi Magyarországon. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 466–479.
- GELLÉRI Péter 1977. *A vándorló munkások*. Budapest: Akadémiai.
- GERBER Frigyes 1898. A munkás jóléti intézményekről [1.]. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 7. 107–113.
- GUNST Péter 1987. *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- GYÁNI Gábor 1984. Közösség és munkásradikalizmus. *Valóság*, 7. 80–90.
- GYÁNI Gábor 1999. Könyörületesség, fegyelmesség, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle*, XLI. évfolyam, 1–2. [s. p.].
- HOGGART, Richard 1975. *Művelődés, gondolkodás, szokások. (Az angol munkásosztály – belülről)*. Budapest: Gondolat.
- HUSZÁR Tibor 1983. *Gondolatok a munkaerkölcsről*. Budapest: Magvető.
- KEMÉNY István 1990. A magyar munkásosztály rétegződése. In Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA. 7–20.
- KENÉZI Lajos 1848. Gyermekek fajok. *Munkások Ujsága*, június 11., 15. 171–173.
- KÓRÓDI József 1959. *A borsodi iparvidék*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KULCSÁR Kálmán 1980. *A mai magyar társadalom*. Budapest: Kossuth.
- LACKÓ Miklós 1958. A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930–1949). *Századok*, 92. 699–731.
- LACKÓ Miklós 1961. *Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867–1949*. Budapest: Kossuth.
- LACKÓ Miklós 1989. Gépgyári munkások az 1930-as években. *Századok*, 1–2. 3–41.
- LADÁNYI János 1977. Községekben élő munkások. *Szociológia*, 1. 28–41.
- LAFARGUE, Paul 1971. Az istenhit okai. In *Válogatott írások*. Budapest: Kossuth. 214.

- MÁRKUS István 1973. Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 1. 56–57.
- MARX Károly 1955. *A tőke*. 1. kötet. Budapest: Szikra.
- MÉHELY Kálmán 1916. *A munkáskérdés lényege*. Budapest: k. n.
- MILLER, S. M. 1964. The New Working Class. In *Blue Collard World*. N. J., Engelwood Cliffs. 81–85.
- MOCSÁR Gábor 1970. *Égő arany. Magyarország felfedezése 1*. Budapest: Szépirodalmi.
- MOLNÁR Pál 1977. A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.*, Salgótarján. 211–237.
- MOLNÁR Pál 1978. Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcáról és életmódjáról 1900 és 1919 között. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.*, Salgótarján. 27–57.
- NEMCSIK Pál 1976. A borsodnádasdi kétlaki munkásság életmódjának változása. *Foglalkozások és életmódok*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 49–62.
- PITTAWAY, Mark 2003. Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest: Napvilág. 71–82.
- REJTŐ Sándor 1974. Jelentés az 1887. évben foganatosított gyárvizsgálatokról. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest: Kossuth. 34–56.
- RÉZLER Gyula 1940. A magyar gyári munkásság In Rézler Gyula (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság. 7–47.
- RÉZLER Gyula 1943. *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.
- RÉZLER Gyula 1974. A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914. In Litván György (szerk.): *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Budapest: Kossuth.
- RUPP Kálmán 1973. Társadalmi mobilitás és településszerkezet. *Szociológia*, 1. 38.
- SÁNDOR Vilmos 1954. *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest: Szikra.
- SZABÓ Zoltán 1938. *Cifra nyomorúság*. Budapest: Cserépfalvi Kiadása.
- SZVIRCSEK Ferenc 1992. Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része. In Somorjai József (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tata: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága. 99–105.
- VASS Tibor 1976. Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében. In *Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII.*, Miskolc. 9–31.